

Z DOMOWEGO NAUCZANIA DO WYZWAŃ XXI WIEKU - JAK ROZWIJAĆ KOMPETENCJE 4K W EDUKACJI DOMOWEJ

Abstract

From home education to the challenges of the 21st century - how to develop 4K competences in home education

This article is the transcript of a talk given at the International Scientific Conference “Education in the face of contemporary challenges”. The author – as a practitioner working in the field of education for 19 years – addresses the issue of learning in the context of homeschooling, the development of 4K key competences and the formation of independent learning skills. Another area is looking at the implementation of the core curriculum and reading it in such a way that homeschooling is a creative adventure. In the lecture, the concrete examples and experiences developed throughout the almost 10 years of homeschooling were cited. The school stages covered were grades 1–3, grades 4–6 and grades 7–8 including high school. The conscious development of 4K cognitive competences can be a support for home education and a space to develop a young person prepared for the challenges of the modern world.

Keywords: homeschooling, home education, key competences, 4K competences, implementation of the core curriculum

Streszczenie

Artykuł jest zapisem wystąpienia podczas Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Edukacja wobec wyzwań współczesności”. Autorka – jako praktyk działający w edukacji od 19 lat – omawia zagadnienie uczenia się w kontekście nauczania domowego, rozwijania kluczowych kompetencji 4K oraz kształtowania umiejętności samodzielnego zdobywania wiedzy. Kolejnym z obszarów jej zainteresowań jest spojrzenie na realizację podstawy programowej i jej odczytywanie w taki sposób, aby edukacja domowa była twórczą przygodą. W prelekcji zostały przytoczone konkretne przykłady i doświadczenia wypracowane w trakcie prawie dekady edukacji domowej własnych dzieci. Uwzględniono kolejne etapy szkolne: klasy 1–3, klasy 4–6 oraz klasy 7–8 wraz z liceum. Świadome rozwijanie kompetencji poznawczych 4K

może być wsparciem w prowadzeniu edukacji domowej i dawać przestrzeń do kształtowania młodego człowieka, przygotowanego do wyzwań współczesnego świata.

Słowa kluczowe: nauczanie domowe, edukacja domowa, kluczowe kompetencje, kompetencje 4K, realizacja podstawy programowej

Edukacja domowa

Edukacja domowa to popularne określenie – zgodnie z ustawą o prawie oświatowym (Dz.U. z 2024 r. poz. 737 i 854) – na „spełnianie przez dziecko odpowiednio obowiązku, o którym mowa w art. 31 ust. 4, poza przedszkolem, oddziałem przedszkolnym w szkole podstawowej lub inną formą wychowania przedszkolnego i obowiązku szkolnego lub obowiązku nauki poza szkołą”. Edukacja domowa może przyjmować różne formy, a ich wybór należy do rodziców. Wśród dostępnych propozycji można wymienić: samodzielne przekazywanie wiedzy własnym dzieciom, korzystanie ze wsparcia zewnętrznych nauczycieli, przyłączenie się do lokalnej kooperatywy lub jej współtworzenie. Wraz ze wzrostem zainteresowania formułą nauczania domowego w społeczeństwie oferta dla rodzin wzbogaciła się o platformy online, które prowadzą ucznia przez poszczególne przedmioty i zagadnienia danej klasy. Poniższy artykuł przybliży jedną z propozycji, która może być adresowana do osób zainteresowanych realizacją edukacji domowej.

Autorka zgłębia temat nauczania domowego od 10 lat. W 2015 roku jej najstarsza córka rozpoczęła drugi semestr klasy 4 poza szkołą. Wśród motywów podjęcia nauczania domowego było spojrzenie z perspektywy rodzica na realizację programu. To głównie nieefektywne wykorzystanie czasu i odwrócony proces uczenia się: a) lekcje jako czas podawczego przedstawienia tematu i sprawdzenia, co pamięta uczeń; b) właściwa nauka w ramach pracy ucznia do domu. Na decyzję wpłynęło także doświadczenie autorki w roli nauczyciela przedmiotów ogólnomuzycznych w szkole muzycznej. Perspektywa pracy z młodzieżą w wieku 10–19 lat i możliwość obserwacji efektów kilkuletniego ćwiczenia się uczniów w formule podawczej wpłynęły na decyzję o podjęciu nauczania domowego w rodzinie. U uczniów uczęszczających na zajęcia w szkole muzycznej widoczny był efekt systemowych działań, czyli brak rozwiniętych umiejętności samodzielnego myślenia, dedukowania czy analizowania.

Poszukiwania rozwiązań własnej edukacji domowej, które odpowiadałyby na potrzeby dzieci, przerodziły się w inwestycję w rozwój autorki. Nabyte umiejętności z zakresu efektywnej nauki, krytycznego myślenia, kreatywności oraz komunikacji przełożyły się na sposób pracy z dziećmi. Zdobyte umiejętności, wiedza i doświadczenie zdobyte podczas wdrażania metod nadały edukacji domowej kierunek – rozwijanie kompetencji poznawczych 4K.

Autorka, będąc edukatorem domowym własnych dzieci, ale i trenerem edukacji, pracującym z dziećmi i młodzieżą różnych placówek, zyskała możliwość

i perspektywę do budowania doświadczenia. Posługując się metodą obserwacji bez interwencji, zebrała wiele informacji oraz przemyśleń, które pozwalają na udzielenie odpowiedzi na postawione pytanie: czy możliwe jest rozwijanie kompetencji poznawczych w warunkach nauczania domowego?

Kompetencje kluczowe

Jérémy Lamri, autor książki *Kompetencje XXI wieku*, przyporządkowuje kompetencje 4K do kategorii „kompetencji poznawczych”. Obok nich wymienione są trzy inne kategorie – techniczne, obywatelskie oraz behawioralne z motywacyjnymi. Kompetencje poznawcze 4K to: krytyczne myślenie, kreatywność, komunikacja i kooperacja.

1. Krytyczne myślenie jest związane z rozumowaniem, analizowaniem, wnioskowaniem; ukierunkowane jest na rozróżnianie faktów i opinii, a także rozpoznawanie emocji.
2. Kreatywność jest rozumiana jako proces, który pozwala coś stworzyć lub odpowiednio przekształcić istniejące rzeczy.
3. Komunikacja – jako istotny środek do budowania relacji, ale i wspólnego realizowania zadań – skupia się na umiejętnym kodowaniu myśli, obieraniu przekazu oraz dawaniu feedbacku i zdolności reagowania na potrzeby drugiego.
4. Kooperacja w wypadku i w warunkach nauczania domowego postrzegana jest jako kształtowanie świadomej współpracy i dążenia do wspólnych celów oraz postawa szacunku do odmiennego nastawienia.

W obliczu zmian globalnych i prowadzenia gospodarki opartej na wiedzy europejskie instytucje – Parlament Europejski i Rada Unii Europejskiej – w 2006 roku sformułowały założenia mówiące o uczeniu się przez całe życie oraz o potrzebie rozwijania kompetencji kluczowych. W raportach Światowego Forum Ekonomicznego w perspektywie zawodów przyszłości niezmiennie pojawia się zestaw kluczowych umiejętności, o który warto zatroszczyć się w procesie edukacji młodych ludzi. Trzeba przyznać, że szkoła zauważa potrzeby związane z zagadnieniami kluczowych kompetencji. Troska o przygotowanie młodego pokolenia do wyzwań świata jest obecna w założeniach edukacyjnych i przejawia się w tym, że nabywanie i rozwijanie kluczowych kompetencji jest wpisane w cele kształcenia ogólnego w podstawie programowej. Z tym dokumentem mają styczność zarówno nauczyciele, jak i rodzice decydujący się na realizację nauczania domowego.

Warto, aby wybrzmiało, czym są kompetencje. *Słownik języka polskiego PWN* wyjaśnia, że jest to „zakres czyjejś wiedzy, umiejętności i doświadczenia”. W prosty i obrazowy sposób definicję kompetencji można przedstawić w formie tzw. trójkąta kompetencyjnego:

- wiedza – fakty, wiadomości, informacje;

- umiejętności – rozwijanie uczenia się, słuchania, analizowania, formułowania wypowiedzi;
- postawy – kształtowanie nastawienia do tematu oraz osób, proaktywność, zaangażowanie.

Odczytując wymagania, które stawia świat, rolę nauczycieli i edukatorów pracujących z młodzieżą powinno być wdrażanie świadomej pracy nad kompetencjami. Postrzeganie kompetencji jak kluczy, które w procesie edukacji warto wręczyć dzieciom i nastolatkom, oraz nauczenie młodych ludzi, jak się tymi kluczami posługiwać w różnorodnych sytuacjach, to, zdaniem autorki, ważne zadanie dla edukacji. Realizacja obowiązku szkolnego w przestrzeni domowej może stwarzać dobre warunki do rozwijaniu kompetencji.

Etapy pracy z dzieckiem w ED - doświadczenia i dobre praktyki

Celem niniejszego podrozdziału jest zaprezentowanie konkretnych sposobów na pracę z dziećmi realizującymi edukację domową. Działania podejmowane przez autorkę skupiają się wokół rozwijania kluczowych kompetencji 4K. Wypracowane zasoby uwzględniają poszczególne etapy edukacji szkolnej, począwszy od klas wczesnoszkolnych, przez młodsze nastolatki, skończywszy na młodzieży ze starszych klas szkoły podstawowej i uczniach szkoły średniej.

Klasy 1-3

Pierwszy z prezentowanych etapów dotyczy nauki w klasach wczesnoszkolnych, w których to na rodzicach spoczywa odpowiedzialność za całokształt podejmowanych działań. W wypracowanej przez autorkę formule nauczania punktem wyjścia do wspólnej pracy z dzieckiem są czytane teksty. Wybrany fragment dłuższej lektury lub czytanki staje się impulsem do kreatywnego przedstawienia bohatera, wydarzenia lub sytuacji. To prowadzi do poszukiwania pomysłu na formę pracy – rysunku, budowli z klocków lub pracy plastycznej wykonanej z plasteliny. To moment na rozwijanie umiejętności komunikacji przez zachętę do wypowiadania własnego zdania oraz formułowania argumentów uzasadniających dokonywane wybory. Ćwiczenie współpracy, czyli rozwijanie kompetencji kooperacji, dokonuje się w czasie tworzenia przez dziecko ustalonego projektu. Współpraca postrzegana jest jako wsparcie udzielane wtedy, gdy dziecko prosi o pomoc lub gdy wymaga tego sytuacja związana np. z bezpieczeństwem. Wspólne realizowanie prac daje możliwość kształtowania ważnych postaw – stawianie na samodzielność, niewyręczanie własnego dziecka po to, by praca została wykonana idealnie, czy wreszcie pozwalanie na popełnianie błędów. To stwarza przestrzeń do rozwoju osoby, którą cechują samodzielność tworzenia i myślenia. Czwarta z kompetencji, czyli myślenie krytyczne, może być kształtowana przez uczenie odróżniania faktów i opinii. Nazywanie i wyszukiwanie w tekście

informacji pozwala od najmłodszych lat pokazywać, że fakty mają swoje źródło i wymagają sprawdzenia. Wspieranie dziecka w wypowiedzaniu własnej opinii pomaga zrozumieć, czym ona jest, a także kształtować postawę szacunku i zrozumienia dla odmiennego zdania. W rozwijaniu krytycznego myślenia pomocne jest także stawianie pytań do zaistniałych (lub też przeczytanych) sytuacji oraz nastawienie na rozbudzanie ciekawości (np. „Co cię zaskoczyło w tej historii?“, „O co byś zapytał bohatera?“).

Klasy 4-6

Prowadzenie edukacji oraz realizacja materiału szkolnego z dziećmi w klasach 4–6 (w wieku 9–13 lat) to etap dający możliwość kształtowania wielu edukacyjnych doświadczeń. W przestrzeni nauczania domowego autorka wypracowała podejście wspierające korelację przedmiotów, czyli nie uczenie się według podziału na przedmioty, lecz zdobywanie wiedzy w kluczu omawianych haseł. Dzięki opracowaniu tygodniowego planu pracy, odnoszącego się do głównego tematu tygodnia, udało się odejść od schematu podziału na przedmioty (postrzegany jako „wertikalny”) na rzecz perspektywy „horyzontalnej”, wynikającej z hasła przewodniego. Korelacja przedmiotów w edukacji domowej daje możliwość łączenia języka polskiego z tematami przyrodniczym (np. las, woda, skały, pogoda) lub języka polskiego z zagadnieniami historycznymi (rycerz, ojczyzna, konkretne wydarzenia historyczne, np. powstanie warszawskie). Takie podejście do nauczania staje się zaproszeniem do zadawania pytań, szukania odpowiedzi w różnych źródłach, budowania szerokich horyzontów myślowych, lepszego rozumienia świata. Warto zwrócić uwagę na nauczanie matematyki w klasach 4–6, wypracowane w nauczaniu domowym autorki jako przedmiot, nad którym pracuje się systematycznie cztery razy w tygodniu. Nauka matematyki jest oparta na samodzielnym opracowywaniu przez dziecko poszczególnych tematów. Istotą takiego podejścia jest fakt, że bez zrozumienia pewnego zakresu materiału trudno przejść do kolejnego etapu. W razie trudności dziecko wie, że należy szukać pomocy, aby zrozumieć dane zagadnienia. Takie podejście wpisuje się w kształtowanie umiejętności uczenia się i rozwiązywania problemów (szukam pomocy, gdy czegoś nie rozumiem).

Aby opracować zagadnienia, nawiązać do tekstów z podręcznika czy odszukać wyjaśnienia w innych lekturach, należy wykonać konkretną pracę i przećwiczyć wiele umiejętności. Całość – w bardzo dobry sposób – pomagają uporządkować rutyny myślenia krytycznego prezentowane przez Harvard School i Project Zero. Można tutaj opisać przykładową rutynę: myśl–kombinuj–badaj, która daje możliwość spojrzenia na dany temat z różnych ujęć czy perspektyw:

- myśl – fakty w poznawanym obszarze (np. emigracja na geografii);
- kombinuj – połączenia z nieodległymi miejscami (np. emigracja oczami dzieci z opowiadania);

- badaj – nawiązania do odległych przestrzeni (np. emigracja w obecnym świecie).

Nauka dzieci na poziomie różnych klas, ale podejmujących te same zagadnienia (hasła), pozwala na doskonalenie umiejętności komunikacji oraz współpracy, a także uczenia się od siebie nawzajem. Taki model nauczania daje także możliwość wzajemnego motywowania się do pracy oraz przestrzeń do rozwijania kreatywności. W nawiązaniu do trójkąta kompetencji – jako proces uczenia się i porządkowania wiedzy powstają lapbooki, mapy myśli, gry, książki paragrafowe, komiksy, wywiady, filmiki z klockami Lego itp. Dzięki tworzeniu różnych form opracowania wiedzy dzieci ćwiczą wiele umiejętności, takich jak: praca ze słowem, praca manualna, wykorzystanie technologii, rozwijanie wyobraźni przestrzennej. Z postawy natomiast wynikają zarówno zaangażowanie i staranność, jak i dbałość o detale.

Klasy 7 i 8 oraz liceum

Ostatni z prezentowanych etapów edukacyjnych obejmuje klasy 7 i 8 szkoły podstawowej oraz liceum. Realizacja z nastolatkami podstawy programowej w formule nauczania domowego przebiega w odmienny sposób niż w klasach niższych. Duża odpowiedzialność za naukę oraz realizację materiału zostaje powierzona młodzieży, a rola rodzica polega na – według zadeklarowanych w szkole zobowiązań – koordynacji całościowego procesu.

Kompetencje starszych nastolatków kształtują się według innych procedur. Widoczne jest odejście od twórczych opracowań wiedzy na rzecz metod pozwalających uzyskać skuteczność i efektywność czasową – najczęściej są to różne sposoby notowania. Kompetencja kreatywności daje się poznać nie jako działanie przemieniające rzeczywistość, ale jako postawa młodej osoby, która wobec wymagań przedmiotowych dąży do celu (zdobycia wiedzy czy zaliczenia przedmiotu) jak najkrótszą lub jak najprostszą drogą.

W obliczu współpracy i działań kooperacyjnych można zaobserwować takie pozytywne aspekty jak wzajemne szukanie u siebie wsparcia w odnajdywaniu odpowiedzi na pytania czy trudne zagadnienia. Dla rodziców to czas doświadczania widocznych efektów metod stosowanych we wcześniejszych latach edukacji domowej – dawanie wędki, a nie ryby. W wersji pozaedukacyjnej – budujące jest to, że dzieci uczą się i podejmują współpracę w przestrzeni obowiązków domowych.

Etap rozwoju nastolatków niesie jednak także wiele wyzwań, również relacyjnych i komunikacyjnych. Dla rodzica to niezmiennie przestrzeń do pracy nad samym sobą i codziennego budowania dobrych, zdrowych relacji ze swoim potomkiem. Obecność trójki nastolatków sprawia, że ważnym aspektem codziennego życia jest komunikacja. Tak naprawdę to codzienne ćwiczenia w sposobie zwracania się po pomoc i dawania informacji zwrotnej, a także tworzenie wspólnych ustaleń. Edukacyjną innowacją jest wprowadzenie cotygodniowych

prezentacji, służących opowiedzeniu o wyzwaniach zrealizowanych w minionym tygodniu. To dobre ćwiczenie wielu umiejętności: oceniania własnej pracy, wyciągania wniosków, dostrzegania własnych osiągnięć, ale i uczenia się na błędach, formułowania wypowiedzi ustnej w określonym czasie, tworzenia realnego planu pracy na cały tydzień.

Wdrażanie rutyn krytycznego myślenia w procesie kształcenia się powoduje, że stają się one pomocą w rozumieniu poznawanych treści, a co za tym idzie – w ustawicznym samodzielnym uczeniu się. Niezaprzeczalnym atutem rutyn jest lepsze rozumienie mechanizmów rządzących światem, ale i siebie w otoczeniu ze światem i innymi ludźmi. Z rozwijania myślenia krytycznego wynikają następujące umiejętności:

- nazywanie faktów, wyrażanie własnej opinii, wypowiadanie powątpiewania (ćwiczone przy poznawaniu literatury);
- szukanie logicznych powiązań (np. między zagadnieniami związanymi z chemią czy historią);
- zadawanie pytań czy tworzenie syntezy podczas opracowywania notatek.

W całym okresie edukacyjnym – od klasy 1 szkoły podstawowej po maturę – podstawa programowa może być traktowana jako rodzaj mapy. Dziecko realizujące jej założenia w nauczaniu domowym może wybierać różne ścieżki. W czasie zaplanowanej podróży, tak jak na każdej życiowej drodze, można pozwolić sobie na zatrzymanie się, zmianę planów, a przede wszystkim – przeżycie przygody. Dobrze, gdy podstawa nie jest traktowana jako kolejne etapy do zaliczenia i sposób na zdobycie kolejnych odznaczeń. Proponowane w dokumencie ścieżki służą budowaniu kompetencji:

- zdobywania wiedzy – sięgania po informacje i wiadomości;
- ćwiczenia umiejętności analizowania, kojarzenia, rozumienia, myślenia;
- kształtowania postawy otwartej na działanie, współpracę, dialog.

Dyskusja

Sposoby wypracowane i zebrane przez autorkę w czasie prowadzenia edukacji domowej własnych dzieci stanowią podpowiedzi i konkretne rozwiązania dla osób, dla których nauczanie domowe jest istotnym tematem. Z opracowanych pomysłów mogą skorzystać zarówno rodzice, jak i osoby prowadzące kooperatywy edukacyjne, a także placówki działające w nurcie edukacji alternatywnej. Przytoczone przykłady działań edukacyjnych ukazują podejście, które uwzględnia teźniejszą perspektywę (aktualny etap rozwojowy dzieci), ale przede wszystkim są inwestycją w przyszłość – przez rozwijanie kompetencji przygotowują młodego człowieka do życia we współczesnym świecie.

Świadome kształtowanie kompetencji 4K od najmłodszych lat w naturalny sposób buduje dobre postawy. Wdrażanie umiejętności czytania ze zrozumieniem i pracy z tekstem – szczególnie w świecie multimediów – to istotny wkład w zapobieganie analfabetyzmowi funkcjonalnemu. Danie dziecku przestrzeni,

by w kreatywny sposób obrazowało omawiane treści, jest wstępem do uczenia się przez podwójne kodowanie: słowem i obrazem. Ten sposób, przyjazny dla mózgu, został opisany przez Allana Paivia, a przytoczony w publikacji Agaty Baj [2020], która uczy i propaguje notowanie graficzne. Realizacja prac plastycznych, tworzenie notatek, przygotowywanie lapbooków czy budowli z klocków ćwiczy motorykę dziecka, rozwija wyobraźnię, ale przede wszystkim uczy samodzielności i wytrwałości w realizowaniu celów, a także bywa lekcją uczenia się na błędach. Brak ocen w postaci stopni czy symboli, a zamiast tego otrzymywanie informacji zwrotnej, uczy takiego sposobu komunikowania się i daje poczucie wsparcia w rozwoju własnych możliwości. Niezwykle istotną umiejętność, jaką jest myślenie krytyczne, można łatwo rozwijać przez odnoszenie się do tego, czym są fakty, jak i gdzie je sprawdzać, a czym – opinie. Czytane historie, oglądane bajki, ale i sytuacje z codziennego życia dają gotowe, konkretne przykłady, na podstawie których można kształtować człowieka myślącego krytycznie.

Domowe nauczanie, które daje możliwość wyboru terminów zaliczania materiału z poszczególnych przedmiotów, stwarza przestrzeń do organizacji pracy, w której można odejść od podziału na przedmioty. Ten sposób autorka wypracowała głównie w klasach 4–6, w których przedmiotów jest niewiele, podobnie jak wiadomości do przyswojenia. Korelacja przedmiotów, poznawanie świata według haseł czy zagadnień sprawia, że dziecko nie otrzymuje kolejnej porcji wiadomości, ale stopniowo buduje swoją wiedzę. Daje to szeroką perspektywę na poznawane tematy i pozwala nabyć umiejętność myślenia przyczynowo-skutkowego. Autorka zauważa – również na podstawie współprowadzonej kooperatywy edukacyjnej – że dzieci w wieku 10–13 lat charakteryzują potrzebą i chęć współpracy. Pozwala to na organizację działań edukacyjnych w zróżnicowanej grupie, w której wiek, płeć czy klasa nie stanowią dla zainteresowanych przeszkody. Co ważne, dzięki odejściu od podziału na przedmioty uwzględnione zostają indywidualne możliwości i potrzeby każdej z osób.

Rozpoczęcie w klasie 4 drugiego etapu edukacji to moment, w którym warto zainwestować czas w naukę sposobów uczenia się. Domowe nauczanie daje taką sposobność, szczególnie gdy jest prowadzone z twórczym podejściem i nastawieniem na opracowywanie poznawanej wiedzy. Niejako w naturalny sposób poszukuje się różnych form wyrazu, pomagających zrozumieć i uporządkować zebrane informacje. Nabycie umiejętności tworzenia notatek, również graficznych, a także map myśli czy notatek metodą Cornella okazuje się kluczowe i stanowi bazę narzędzi edukacyjnych, z której młodzież korzysta przez cały okres edukacji.

Nastolatki – uczniowie starszych klas – pracują na podstawie wypracowanej wcześniej metody. Odejście od kreatywnego opracowania wiedzy na rzecz sposobów pozwalających w krótkim czasie efektywnie przyswoić pożądany zakres materiału z poszczególnych przedmiotów należy postrzegać jako naturalne. Dla nastolatków czas nauczania domowego to okres rozwoju nie tylko edukacyjnego.

To wiele wyzwań relacyjnych i komunikacyjnych, a dzięki temu – okazji do ćwiczenia umiejętności miękkich i pracy nad sobą. Poczucie sprawczości, posiadane dzięki podejściu do podstawy programowej jak do mapy, pozwala rozwijać zainteresowania i uczyć się dokonywania wyborów.

Podsumowanie

Realizacja obowiązku szkolnego poza systemową placówką daje możliwość rozwijania dzieci i młodzieży z uwzględnieniem potrzeb wynikających z ich wieku. Potraktowanie podstawy programowej jako mapy, a nie celu do osiągnięcia, pozwala stworzyć program odpowiadający na spersonalizowane oraz grupowe wymagania. Postawienie za cel zdobycia kompetencji ułatwia wyznaczenie azymutu pozwalającego na właściwe odczytywanie podstawy programowej. Kompetencje 4K – krytyczne myślenie, kreatywność, komunikacja i kooperacja – nadają kierunek opracowywania i poznawania treści edukacyjnych. Pomagają też dzieciom i młodzieży zdobywać wiedzę, rozwijać umiejętności oraz kształtować odpowiednie postawy.

Bibliografia

- Baj A. (2020), *Myślografia*, eduBaj Agata Baj, Stargard.
- Lamri J. (2020), *Kompetencje XXI wieku*, przeł. A. Zręda, Wolters Kluwer, Warszawa.
- Rutyny myślenia krytycznego*, <https://pz.harvard.edu/thinking-routines> [dostęp: 13.11.2025].
- Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/> [dostęp: 13.11.2025].
- The Future of Jobs Report (2023), <https://www.weforum.org/publications/the-future-of-jobs-report-2023/> [dostęp: 13.11.2025].

Akty prawa

- Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej – Zalecenie Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 18 grudnia 2006 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie (2006/962/WE).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej.
- Ustawa z 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe (Dz.U. z 2024 r. poz. 737 i 854); art. 37.